

MAHMUDXO'JA BEHBUDIY VA BEHBUDIYA KUTUBXONASI**O'rozqulov Oybek**

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Islomshunoslik fakulteti, Islom tarixi va
manbashunosligi yo'nalishi 2- bosqich talabasi*

Anotatsiya: *Ushbu maqolada siz jadidlar otasi hisoblangan Mahmudxo'ja Behbudiy va uning hayoti va faoliyati, jadidchilik g'oyalari va u tomonidan asos solingan "Behbudiya" kutubxonasi haqida ma'lumot olishingiz mumkin.*

Kalit so'zlar: *Mahmudxo'ja Behbudiy, Samarqand Behbudiya, Baxshitepa, Ahmad Yassaviy, Rozenbax, Andrayev.*

Fuqarolik jamiyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri va uning yetuklik darajasini belgilovchi omil - bu ajdodlardan kelayotgan g'oyaviy meros hisoblanadi. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotiga o'tar ekanmiz, milliy-tarixiy turmush tarzimizni, xalqimiz urf-odatlarini, an'analirimizni, kishilarning fikrlash tarzini hisobga olamiz. Ajdodlarimizning g'oyaviy merosini o'rganish va bu borada fuqarolar ongini shakllantirish masalalariga aynan O'zbekistonda alohida e'tibor berildi. Binobarin, fuqarolar dunyoqarashini kengaytirish va milliy g'ururini o'rnatishda tarixiy shartsharoitlarni o'rganish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Zero, O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov aytganlaridek, «o'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi». Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev kabi ma'rifatchilar, adolat tarafdori bo'lgan namoyondalar o'sha davrda erkinlik, tenglik, adolat, davlatni boshqarish, hokimiyat masalasida ham o'zlarining ilg'or siyosiy-huquqiy qarashlariga ega bo'lgan allomalar hisoblangan. Shu bilan birga, yuqorida nomi keltirilgan ko'pchilik mutafakkirlarning ilmiy merosi sobiq sho'ro tuzumi davrida asossiz ravishda unutilgan va deyarli o'rganilmagan. Holbuki, mazkur mutafakkirlar o'z davrida xalqimizning siyosiy va huquqiy tafakkurini boyitishga beqiyos hissa qo'shganlar. "XX asr boshidagi ma'rifatchilik harakati haqida gapirgandim, - degan edi I.A.Karimov. – O'sha harakatning namoyondalari boylik uchun, shon-shuhrat uchun maydonga chiqishdimi? Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori, Fitrat, Tavallolarga maktab ochganlari, xalqni o'z haq-huquqlarini tanishga da'vat etganlari uchun birov maosh to'laganmi? Birov ularga oylik berganmi? Albatta, yo'q! Ular o'z bilan o'ynashayotganini, istibdodga

qarshi kurashayotganliklari uchun ayovsiz jazolanishlarini oldindan yaxshi bilishgan. Bilaturib ongli ravishda mana shu yo'ldan borganlar. Chunki, vijdonlari, iymonlari shunga da'vat etgan".

Sizlarga vasiyat qilaman. Maorif yo'linda ishlayturg'on muallimlarning boshini silangizlar. Maorifga yordam etingiz. O'rtadan nifoqni ko'taringiz. Turkiston bolalarini ilmsiz qo'ymangizlar. Har ish qilsangiz jamoat bilan qilingizlar. Hammaga ozodlik yo'lini ko'rsatingizlar. Buxoro tuprog'iga tezlik ila yo'l boshlangizlar. Ozodlikni tezlik ila yuzaga chiqaringizlar. Bu Mahmudxo'ja Behbudiyning so'nggi vasiyati, bo'g'zida qotgan dil afg'oni edi. Maxmudxo'ja Behbudiy 1875 yilning 19yanvarida (xijriy 1291, 10-zulxujja) Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog'ida dunyoga kelgan. Otasi Behbudxo'ja Solihxo'ja o'g'li Turkistonlik, Ahmad Yassaviyning avlodlaridan, ona tomondan bobosi Niyozxo'ja urganchlik bo'lib, amir Shohmurod zamonida (1785-1880) Samarqandga kelib qolgan. 1894 yilda otasi, imom-xatiblik bilan shug'ullanib kelgan Behbudxo'ja vafot etadi. Yosh Maxmudxo'ja tog'asi qozi Muhammad Siddiqning tarbiyasi va qaramog'ida o'sib voyaga yetadi. Arab sarfu naxvini kichik tog'asi Odildan o'rganadi. 18 yoshidan qozixonada mirzolik qila boshladi. Darvoqe, Behbudiyning maktab-madrasa hayoti haqida ham ma'lumotlar nihoyatda kam. Uning zamondoshlari bilan bo'lgan suhbatlaridan ayon bo'ladiki, Behbudiy dastlab Samarqand madrasasida, so'ngroq Buxoroda tahsil ko'rgan. An'anaviy madrasa ta'limini puxta egallagan Behbudiy 1915 yilda etnograf T. Andryev savollariga javob berar ekan, madrasa taxsilini alohida tilga olgani ma'lum. Xullas, an'anaviy taxsil, so'ng esa o'z ustida qunt va sabot bilan ishlash orqali u shariatning yuksak maqomlari-qozi, mufti darajasigacha ko'tariladi. Taxmin qilish mumkinki, yosh Maxmudxo'ja dunyoqarashning shakllanishida jadidchilik harakatining asoschisi Ismoilbek Gaspiralinining xizmati katta bo'lgan. Sharqu-g'arbning tarix va madaniyatini chuqur bilgan, arab, fors tillari bilan bir qatorda ingliz, nemis, fransuz tillarida ham erkin so'zlasha olgan bu kishi 1881 yilda 145 rus tilida "Rossiya musulmonligi" kitobini yozadi. Bu kitobda u, Rossiyada yashovchi barcha musulmonlarning o'zligini saqlab qolishining yo'li bitta, u ham bo'lsa, ma'rifat va u orqali mamlakatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy xayotiga tengma teng aralashishga erishmoqdir, degan fikrni ilgari suradi. Bu yo'ldagi birinchi qadam "Usuli jadid", "Usuli savtiya" nomlari bilan tarix kirgan yangi maktablarni tashkil qilish bo'ldi. Al-on Rusiyadagi minglar ila nizomlik maktablar va sobiq nashr bo'lgan va hozir fa'lan nashr bo'lub turg'on yuzlar ila islomiy majalla va jaridalarning barcha muharrir va

muridlari ul zoti sutuda sifatni shogirdlaridurlar"- deb yozgan edi Behbudiy 1914-yilda. 1884 yilda Ismoilbekning mashhur "Tarjimon" gazetasiga obuna boʻlgan 1000 kishining 200 tasi Turkistondan edi. Ismoilbek 1892 yilda Turkistondagi maktablarni isloh qilish, "Usuli savtiya"ni taklifi bilan general-gubernator N.O.Rozenbaxga murojaat etdi. Javob ololmagach, 1893 yil Toshkentga keladi, Samarqand, Buxoroda boʻladi. Mahalliy xalq bilan gaplashib, dastlabki yangi usul maktablarini ochishga muvaffaq boʻladi. Soʻng 1897 yilda yana Turkistonga keladi. Barcha narsaga qiziquvchan Maxmudxoʻjaning Yaqin va Oʻrta Sharqda nomi tanilgan Ismoilbek Gaspirlining Turkiston safarlaridan behabar qolishi qiyin edi. Toʻgʻri, Ismoilbek kelib Turkistonda ochib ketgan yangi maktablar uzoq davom etmadi, gʻayrishaʼriy sifatida mutaassiblar tomonidan yopildi. Lekin "Tarjimon"ning mushtariylari koʻpayib bordi. Ustoz-shogird munosabatlari samimiy doʻstlikka atlandi. Behbudiy oʻz xotiralarida ustoz bilan uchrashuvlarini ixlos va muhabbat bilan tilga oladi. 1899-1900 yillarda Behbudiy buxorolik doʻsti Hoji Baqob bilan haj safariga chiqadi. "1318 sanai hijriyasi tavofi Baymullogʻa Kavkaz yoʻli ila Istambul va Misr alQohira vositasi ila borib edim. Muddati safarim sakkiz oydan ziyoda choʻzilib edi", - yozadi Behbudiy bu haqda. Dunyo koʻrishi izsiz ketmaydi. Safar yangi maktab haqidagi qarashlarini mustahkamlaydi. Uning tashabbusi va gʻayrati bilan 1903 yilda Samarqand atrofidagi Halvoyi (S.Siddiqiy), Rajabamin (A.Shukuriy) qishloqlarida yangi maktablar tashkil topdi. Adib ushbu maktablar uchun darsliklar tuzishga kirishadi. Ketma-ket uning "Risolai asbobi savat" (1904), "Risolai jugʻrofiyai umromiy" (1905), "Risolai jugʻrofiyai Rusiy" (1905), "Kitobat ul-aftol" (1908), "Amaliyoti islom" (1908), "Tarixi Islom" (1909) kabi kitoblari paydo boʻldi. 1903 yilda Halvoyida qurilgan maktab binosi hozir ham saqlanib kelmoqda. Shukuriy maktabini esa Behbudiy 1908-yilda Samarqandga oʻz hovlisiga koʻchirib olib borgani maʼlum. Toshkentda, Fargʻona vodiysida yangi maktablar tashkil topa boshlaydi. Ibrat, Munavvarqori, Avloniy, Soʻfizoda nomlari tilga tushadi. Bular hali 146 kifoya emas, millat bolalarini taraqqiy topgan shaharlarga oʻqishga yuborish kerak. Mirmuhsin Shermuhammedov va bir qator oʻzbeklar markaziy Rusiyaga-Ufadagi "Oliya" madrasasiga yoʻl oladilar. "Oliya"da oʻndan ortiq oʻzbek oʻqiydi. XX asrning 10-yillarda Varshavada, Olmoniyada, Moskva, Peterburgda oʻzbeklar oʻqigani maʼlum. Maxmudxoʻja 1903-1904 yillarda Moskva, Peterburgga boradi, 1906 yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorodda 1906-yilning 23-avgustida Rossiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bagʻishlangan qurultoy chaqiriladi.

Behbudiy bu qurultoyda turkistonliklar guruhini boshqaradi va nutq soʻzlaydi. 25 kunga choʻzilgan bu safar haqida Behbudiy soʻngroq shunday maʼlumot bergan edi: "1325 sanai hijriyasinda Rusiya musulmonlarining muhtaram ziyoli va akobirlarining Nijni Yorminkasinda milliy ishlar toʻgʻrisinda mashvarat qila turgʻon majlisgʻa musharraf bʻlmoq uchun Oʻrinburg yoʻli ila Maskuf, Peterburg, Qozon vositasi-la Nijni Novagoʻrid borib edim". Mahmudxoʻja Behbudiy (1875-1919 yillar) hayoti va faoliyati oʻnlab tadqiqotga asos boʻldi. Turkiston xalqlarining birinchi muftisi, jadidchilik harakati va maʼrifatparvarlik gʻoyalari targʻibotining taniqli namoyondasi, taraqqiyparvarlik harakatida oldingi safda turgan Mahmudxoʻja Behbudiyning hayoti va madaniy merosini tahlil qilgan ziyolilardan Naim Karimov, Dilorom Alimova, Begali Qosimov, Halim Sayid, Ibrohim Gʻofurov kabilar birlamchi manbalarga asoslangan maqola va tadqiqotlarini xalqimiz va ilmiy jamoatchilik hukmiga havola qildilar.

Behbudiyning ijobiy ishlaridan biri „Behbudiya“ kutubxonasining tashkil etilishi boʻldi. Behbudiy birinchilardan boʻlib Samarqandda kutubxona faoliyatini yoʻlga qoʻygan. 1908-yil 11-sentabrda Samarqand hokimining rasmiy ruxsati bilan ushbu kutubxona „Yangi rasta“da ochilgan. Biroq kutubxonaning ochilishi haqidagi xabar biroz avval chop etilgan. Bu haqda „Turkiston viloyatining gazetisi“da xabar berilgan. 27 bobdan iborat boʻlgan dastur kutubxonaning barcha rasmiy masalalarini belgilab bergan. Kutubxonaga yillik aʼzolik badali 3 soʻmni tashkil etgan. Kutubxonaning asosiy maqsadi mahalliy musulmon yoshlari va madrasa talabalarini zamonaviy ilmlar bilan shugʻullanishga undash boʻlgan. Kutubxona faoliyatida Mahmudxoʻja Behbudiyga jadid maʼrifatparvarlari Hoji Muin, Vasliy Samarqandiy va pedagog Abduqodir Shakuriylar yordam berib borgan. Ayni paytda kutubxona tuzilish jihatdan xilma-xil va boy fondga ega boʻlgan. Chet el davlatlarda nashrdan chiqqan dunyoviy va diniy kitoblar, suratli jurnallar hamda gazetalar, ensiklopediya, lugʻatlar, xarita va atlaslardan oʻqib foydalanish mumkin boʻlgan. Kutubxonadagi kitoblar fondi dastlab 200, keyinroq 225 jildga yetgan. Kutubxona kunlik 14 soat davomida faoliyat olib borgan. Ochilishidan 7 oy oʻtib, aʼzolari soni 125 kishiga yetgan. 1910-yillarga kelganda faoliyati susaya boshlagan. Bunga avvalo oʻlkadagi jadidlar va qadimchilar qaram-qarshiligi sabab boʻlgan. Mullalar ota-onalar bilan suhbatlashib, kofirxona sifatida u yerga borishni taqiqlab qoʻyishgan. 1912-yilda sanoqli kishi kutubxonadan foydalangan. 1914-yilga kelib moliyaviy qiyinchiliklar boshlanadi. 15 aʼzodan iborat yillik yigʻilish paytida kutubxonani saqlab qolish va iqtisodiy

muammoni hal etish maqsadida spektakl qo'yishga kelishib olinadi. Teatr tomoshalari ham qadimchilar tomonidan rad etilgach, Kutubxona faoliyati tugaydi. Behbudiy kutubxonani o'zining uyiga ko'chiradi va uni Behbudiya kutubxonasi deb nomlaydi. Keyinchalik u yerda chet elda nashr qilingan kitoblarni sotishni ham yo'lga qo'yadi va ularning ro'yxati Oyna jurnalida e'lon qilib boriladi. Mahmudxo'ja Behbudiy qatl etilganidan so'ng kutubxona taqdiri bilan qiziquvchi hech kim topilmagan. „Turkiston“ gazetasida keltirilgan „Samarqanda Behbudiy kutubxonasi“ maqolasida keltirilishicha, kutubxonadan mas'ul ishchilar ham xabar olmay qo'ygan va 1500 dan ortiq (659 dona musulmoncha, 923 dona ruscha) kitoblar ahvoli noma'lumligicha qolgan. Kutubxona Mahmudxo'ja Behbudiy o'ylaganidek keng ravnaq topmagan bo'lsaada, ziyolilar va ilm ahliga foydasi behad ulkan bo'ldi. Hatto ma'rifatparvar zotning keyingi faoliyati – “Oyna”, “Samarqand” nashrlari uchun asos manbalardan bo'lib xizmat qildi deyish mumkin. “Padarkush” drammasining ham ilk bor sahna yuzini ko'rishi bevosita ushbu ma'rifat maskani turtkisi bilan bog'liq. Xullas eskicha fikrlovchi kimsalar qutqisi, ilmsiz xalqning ishtiyoqsizligi oqibatida taraqqiyparvar loyihalardan yana biri muvaffaqiyatsizlikka uchragan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jamolova D.M. Buxoro amirligida jadidlar va qadimchilar faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.-Toshkent-2019.-54 bet.
2. Shodiyev J.M. Buxoro amirligining tashkil topishi va davlat tuzumi. Yuridik fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferat Toshkent-2008. 25 bet.
3. Sayyid Mansur Olimiy. Buxoro - Turkiston beshigi. (fors tilidan tarjima, tarjimon nomidan so'zboshi va ayrim izohlar muallifi H.To., rayev) Buxoro - 2004.-128 bet.
4. Shodmonovich A. O. Education in the emirate of bukhara (based on the life and work of the rulers) //Academia: an international multidisciplinary research journal. – 2020. – T. 10. – №. 12. – C. 1224-1227.
5. Ahmadov.O.Sh “Mahmudxo'ja Behbudiy - Turkiston jadidchilik harakati yo'l boshchisi” maqolasi